

Trade relations of the bukhara emirate with the neighboring khanates in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century

Faizulla OCHILDIEV¹

National University of Uzbekistan

ARTICLE INFO

Article history:

Received April 2021
Received in revised form
28 April 2022
Accepted 20 May 2022
Available online
10 June 2022

Keywords:

Bukhara Emirate,
Khiva Khanate,
Kokan Khanate,
P.I. Demizon raw silk,
sesame,
apple,
melon,
fish,
flax.

ABSTRACT

This article analyzes the economic relations of the Bukhara Emirate with the neighboring khanates in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century based on historical sources and literature. The khanates of Khiva and Kokan were of special importance in the foreign trade relations of the emirate. These khanates share a common border with the Emirate, and the common language, religion, culture and history of the peoples living in them served as an important factor in mutual relations.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss5/S-pp85-90>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

ХІХ асрнинг иккинчи ярми – ХХ аср бошларида Бухоро амирлигининг қўшни хонликлар билан савдо алоқалари

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

Бухоро амирлиги,
Хива хонлиги,
Қўқон хонлиги,
П.И. Демизон хом ипак,
кунжут,
олма,
қовун,
балиқ,
зиғир.

Ушбу мақолада ХІХ асрнинг иккинчи ярми ҳамда ХХ аср бошларида Бухоро амирлигининг қўшни хонликлар билан бўлган иқтисодий алоқалари тарихий манба ва адабиётлар асосида таҳлилий ёритилган. Амирликнинг ташқи савдо алоқаларида Хива ва Қўқон хонлиги алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу хонликлар амирлик билан ўзаро чегарадош бўлиш билан бирга, уларда яшаётган халқлар тили, дини, маданияти ва тарихининг муштараклиги ўзаро муносабатларнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилган.

¹ Candidate of History, Associate Professor National University of Uzbekistan

Торговые отношения Бухарского эмирата с соседними ханствами во второй половине XIX века – начале XX века

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Бухарский эмират,
Хивинское ханство,
Коканское ханство,
П.И. Шелк-сырец Демизон,
кунжут,
яблоко,
дыня,
рыба,
лен.

В данной статье на основе исторических источников и литературы анализируются экономические отношения Бухарского эмирата с соседними ханствами во второй половине 19 века и начале 20 века. Хивинское и Коканское ханства имели особое значение во внешнеторговых связях эмирата. Эти ханства имеют общую границу с Эмиратом, а общий язык, религия, культура и история живущих в них народов служили важным фактором во взаимоотношениях.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XIX аср бошларида Бухоро амирлиги ҳам кўп миллатли бўлиб, унинг худудида ўзбек, тожик, қирғиз, туркман, қозоқ ва бошқа кўплаб миллатлар истиқомат қилган. Шунингдек, амирлик иқтисодиётининг юксалиши ва савдо муносабатларининг ривожланиши унинг худудларида турли ўлкалардан келиб ўрнашиб қолган этнос вакилларининг кўпайишига сабаб бўлган. Амирликнинг ташқи савдо алоқаларида Хива ва Қўқон хонлиги алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу хонликлар амирлик билан ўзаро чегарадош бўлиш билан бирга, уларда яшаётган халқлар тили, дини, маданияти ва тарихининг муштараклиги ўзаро муносабатларнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилган.

Бухоро амирлиги қўшни хонликлар билан ҳам фаол савдо ишларини олиб борди. Бухоро-Хива ўртасидаги савдо алоқаларида қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик маҳсулотлари асосий ўрин тутган. XIX асрнинг иккинчи ярмида Хивалик савдогарлар амирлик бозорларига турли хил чопонлар, хом ипак, кунжут, олма, қовун, балиқ, зиғир ёғи, қўй ёғи, буғдой, гуруч, кўкнори ва чорва молларини олиб келишган. Бухородан Хивага тамаки, пахта ва ипакдан тайёрланган газламалар, рўян, атторлик моллари ва қорақўл терилари чиқарилган.

Хивалик савдогарлар Бухоро бозорларидан маҳаллий маҳсулотлар билан бирга Россия ва бошқа хориж мамлакатларидан олиб келинган маҳсулотларни ҳам харид қилишган. Масалан, улар Бухородан Нил бўёғи ва кўк чой, ҳинд хунармадлари томонидан тўқилган гулдор матолар ва бўёқларни харид қилишган. Шунингдек, хивалик савдогарлар Бухородан ҳинд савдо молларини сотиб олиб, уларни Россиянинг Оренбург ва бошқа шаҳарларида сотгани тўғрисида маълумотлар берилган.

Н. Хаников XIX асрнинг 40-50 йилларида Бухоро ва Хива ўртасида савдо алоқалари анча суст бўлиб, амирлик ва хонлик ўртасида йилига 1000–1500 туяда юклар ташилганини таъкидлайди. Хивадан Бухорога савдогарлар кўпроқ олма, сабзаёт ва мевалар, балиқ каби маҳсулотларни олиб келишган. Савдо маҳсулотларининг умумий айланмаси 100 минг рублни ёки Хива хонлиги экспорти улушининг 0,2 % ини ташкил қилган. Хива савдогарлари орқага қайтишда ипак, қорақўл териси, газлама, рус маҳсулотлари ва Хитой кўк чойини олиб келишган.

XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Хива хонлигида 35 та катта бозор бўлиб, шундан 24 таси хон ва вақфга, 11 таси хусусий шахсларга тегишли бўлган. Хонликда Хива ва Янги Урганчдан ташқари Хонқа, Хозарасп, Қиличниязбой, Шовот,

Гурлан, Манғит, Қўнғирот, Хўжайли, Тошаузда ҳам катта бозорлар бўлиб, уларда Бухородан олиб борилган маҳсулотлар сотилган. XIX асрнинг 60-70-йилларида хивалик савдогарлар амирлик бозорларида маҳаллий маҳсулотлар билан биргаликда Астрахан орқали олиб кирилган темир буюмлар, қозон, рус чарми, хом ипак каби маҳсулотларни ҳам сотишган. Бухоролик савдогарлар эса Хива хонлиги бозорларига тамаки, пахта маҳсулотлари, калава ип, газлама, халат, турли хил кийим-кечаклар, тулки териси, қундуз мўйнаси, қорақўл териларини чиқарган. Хива хонлиги бозорларидаги расталар сони 2 мингдан ортиқ бўлгани эътироф қилинган. Масалан, Хивада 400 та раста ва 50 та карвонсарой, Хозараспда 400 та раста, Хўжайли, Янги Урганч ва Тошаузда 300 тадан, Гурланда 200 та, Қўнғиротда 315 та, Эски Урганчда 100 та, Шовот ва Шох-Аббос-Валида 34 тадан расталар бўлиб, уларда қўшни хонлик ва хориждан келтирилган маҳсулотлар сотилган.

XIX асрнинг 70–80-йилларида Бухоро амирлигидан Хива хонлигига чой, Нил бўёғи, бузғуч, Бухоро ва инглиз докаси, инглиз ва Қошғарнинг пиёлалари, канавиз, ярим шойи адрас, бахмал, пойабзал, гилам, Қарши ва Шаҳрисабз тамакиси, от эгари, кўкнори, Бухоро қоғози, Хитой туши, майиз, писта, ширинликлар ва табобатда қўлланиладиган дори-дармонлар экспорт қилинди. Бу даврда Бухоро ва Хива хонлиги ўртасида олиб борилган савдо алоқалари анча тараққий этиб, савдо айланмаси сезиларли даражада ўсди. Бухородан Хивага ҳар йили 1000 туяда 20 минг пуд Қарши тамакиси (ҳар пуди 7 рублдан), 1000 туяда эса 20 минг пуд Шаҳрисабз тамакиси (1 пуди 5 рублдан) Хива хонлиги бозорларида сотилди. 1881 йилда Бухородан Хивага 3 минг туяда савдо карвони келиб, бу карвонлардаги савдо маҳсулотларининг умумий нархи тахминан 576 минг рублни ташкил этиб, шундан 40 минг рублини рус чити ташкил қилган. Манбаларда Бухоро шаҳрида Шохруд ариғи бўйида хоразмлик савдогарларга тегишли “Сарой Урганчик” номли карвонсарой бўлиб, унда хивалик савдогарлар савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланганлиги айтиб ўтилган.

XIX асрнинг охирига келиб, Бухородан Хивага кўк ва қора чой, Нил бўёғи, тақинчоқлар, инглиз ва Қошғар пиёласи, бахмал ва атлас, тилло суви юритилган буюмлар, пахта матосидан тикилган кўйлақлар, пилла хомашёси, адель, халат, пойабзал, гиламлар, рус чити, пахта ипи, кўй терисидан тикилган дублёнка ва чарм маҳсулотлари, тамаки, Бухоро қоғози, олма, узум, темир ва бошқа маҳсулотлар сотувга чиқарилган. Умумий моллар қиймати 1 млн. рублни, яъни амирликдан четга чиқарилган савдо маҳсулотларининг 3% ини ташкил қилган.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро ва Хива ўртасида олиб борилган савдода Бухоро амирлигининг улуши анча юқори бўлган. Хива хонлигидан амирликка, асосан, маҳаллий маҳсулотлар олиб кирилган бўлса, амирликдан маҳаллий маҳсулотлар билан бирга хорижий мамлакатлардан (рус, инглиз) келтирилган савдо моллари ҳам йирик миқдорда чиқарилди. Бухоро Хива савдо алоқаларида Орол денгизи бўйларида яшовчи қорақалпоқ аҳолиси ҳам Бухоро бозорларида қизғин савдо алоқаларини олиб борган. Улар Бухоро бозорларига чорва моллари, саксовул, кўмир ва балиқ маҳсулотларини олиб кирган. Маълумотларга кўра, қорақалпоқлар ҳар йили Бухоро бозорларига 16 минг пуд балиқ келтирган. Хива хонлиги бозорларида балиқларнинг шип (қизил балиқ), усач, сом, сазан, леш, судак каби турлари кўплаб сотилган. Сом, усач, сазан балиқлари ҳаридоргир ҳисобланган. Балиқларнинг асосий қисми Қўнғирот, Чимбой, Хўжайли

ва Қилич-Қалъа бозорларида тирик ҳолда сотилган. Қорақалпоқлар Бухородан ўзларига керакли савдо молларини, айниқса, ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган шойи ва ярим шойи матоларни кўпроқ харид қилган.

XX асрнинг бошларида Бухородан Хивага йилига жами 1 млн. рубллик, маҳаллий, инглиз ва рус маҳсулотлари, Хивадан Бухорога жами 1 млн. 135 минг рубллик сабзаотлар, мевалар, балиқ каби савдо маҳсулотлари моллари экспорт қилинди. Американинг “Нью-Йорк геральд” газетаси мухбири Мак-Гахан Хива хонининг яқин маслаҳатчиларидан Мат-Муротнинг қайд китобларида берилган маълумотларга асосланиб, рус маҳсулотларидан тахминан 2,5 фоиз закот олиниб, жами солиқ 2 минг тилло; Бухоро ва бошқа мамлакатлардан келтирилган маҳсулотлардан олинган закот солиғи эса 8663 тилло бўлганини ёзган.

Бухоро амирлиги Қўқон хонлиги билан ҳам доимий равишда фаол савдо алоқалар олиб борди. П.И. Демизон Қўқондан келтирилган моллар Бухоронинг “Янги саройи барра” карвонсаройига келтирилиб, шу ердан Бухоро ва унинг бошқа шаҳарларига тақсимланганлигини таъкидлаган. Бухоро амирлигининг Қўқон хонлиги билан олиб борилган савдо алоқаларда ипакнинг бозори чаққон бўлган. Қўқондан Бухорога ҳар йили 1000 минг туяда 12 минг пуддан ортиқ ипак олиб кирилган Қўқон ипагининг энг сифатли тури “чилла” деб номланиб, унинг пуди Қўқон бозорларида 52 тилла (197 руб. 60 коп.)дан, Бухоро бозорларида эса 1110 танга (222 рубль)дан сотилган. Қўқондан келтирилган Ахси ипаги Бухоролик тўқувчилар орасида машҳур бўлиб, Бухоро шаҳри гузарларидан бири “Жойи Ахси гузари” деб номланганди.

Шунингдек, Бухоро бозорларида ҳам Қўқон калаваларига талаб юқори бўлган. Қўқон бозорларида биринчи навли Наманган калавасининг бир пуди 32 тилло (121 рубль, 60 коп.)дан сотилган бўлса, Бухоро бозорларида 30 Бухоро тилласига (138 рубль) нархланган. Қўқон шаҳрида ишлаб чиқарилган калавалар Наманган калаваларига нисбатан арзонроқ бўлган. Қўқон калавасининг биринчи нави Қўқон бозорларида 27 тилло (102 рубль 60 коп.) дан, Бухоро бозорларида эса 25 Бухоро тилласидан (115 рубль) сотилган. Шу сабабли Қўқон савдогарлари ипак ва калаваларни кўпроқ Бухоро бозорларида сотишига ҳаракат қилишган.

XIX асрнинг 60-йилларида Қўқон хонлигидан Бухоро бозорларига 13-14 пуддан 35 пудгача юк кўтара оладиган юк ташувчи зотдор отлар ҳам олиб келиниб, 5 тилладан 15 тиллагача сотилган. Тошкентдан Бухорога ҳар йили 5-7 минг туяда, асосан, рус моллари ва қозоқ чорва маҳсулотлари келтирилган. Ҳар бир туяга ортилган маҳсулот ўртача 120 рублни, жами қиймати эса 750 минг рублни ташкил қилган.

Маълумотларга кўра, Қўқон хонлиги ғазнасига энг кўп даромад Бухоро амирлиги билан олиб борилган савдодан келиб тушганлиги эътироф қилинган Бухородан келтирилган туркман ва Машҳад гиламлари Қўқон хонлиги бозорларида харидоргир бўлган. Бухородан Тошкентга ҳар йили 3 минг туяда пахта, 10 минг туяда бўз, гул босилган газлама, ярим шойи ва шойи газламалар, тулки ва қорсук терилари, Машҳад моллари, турли хил чопонлар, кўрпалар ва гиламлар олиб кирилган. Ҳар бир туядаги пахта 100–120 рубль, бошқа аралаш молларнинг ҳар бир туяси 400 рубль атрофида бўлиб, Бухородан келтирилган молларнинг умумий нархи 4 млн. 345 минг рублга баҳоланган.

1860 йилларда Бухоро савдогарлари Қўқон хонлигининг Туркистон, Оқмачит, Ғазали шаҳарлари билан ҳам қизғин савдо алоқаларини олиб борган. Сирдарё бўйидаги Оқмачит бозорида 137 та дўкон бўлиб, 1862 йили бу бозорда 94 нафар бухоролик, 21 нафар қўқонлик савдогар фаолият юритган. Туркистон шаҳрида эса 391 та дўкон бўлиб, уларнинг 140 таси карвонсаройларда жойлашган. Бу карвонсаройлардаги дўконларда ҳам бухоролик савдогарлар фаол савдо қилишган. 1879 йилда туркистонлик савдогарлар 21650 рубллик турли хил савдо молларини Бухоро бозорларига чиқарган.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Бухоро амирлигининг Қўқон хонлиги билан олиб борган савдо алоқалари тараққий этиб, изчил давом этди. Қўқон хонлигидан амирлик ҳудудига олиб кирилган савдо маҳсулотларининг тури ва олиб кириш ҳажмининг кўплиги билан Хива хонлигидан фарқ қилган. Россия империяси Ўрта Осиё хонликларини ўзига бўйсундиргандан сўнг хонликлар ўртасида олиб борилган савдо алоқалари бир оз бўлса-да сусайди. Эндиликда савдогарлар уч томонлама бож тўлашга мажбур бўлди. Бухоро-Қўқон савдогарлари Россия империяси таркибида бўлган Хўжанд ва бошқа божхона бўлимлари орқали ўтишган. XIX асрнинг 60-70 йилларида Хўжанд божхонаси орқали Бухоро амирлигидан Қўқон хонлигига йилига 7 мингдан ортиқ туяда савдо моллари олиб ўтилгани тўғрисида маълумотлар берилган. Хўжанд руслар тасарруфига ўтганидан сўнг дастлабки 2,5 ой ичида Хўжанд божхона бўлими Бухоро-Қўқон савдо карвонларидан 13 минг 141 рубль бож ундирилгани маълум. 1866 йилга келиб савдо карвонларидан тушган бож 22 минг 950 рублга етади. Шунингдек, Бухоро-Қўқон савдо карвонлари Ўратепа ва Жиззах орқали ўтувчи йўллардан ҳам қатнаб, бу йўналишда ҳам бож тўлашган. 1868 йилда Ўратепа божхонаси орқали ўтган савдогарлардан 7 минг 30 рубль 70 коп. бож ундирилган. Ўрта Осиёда Россия божхона тизимининг жорий қилиниши Бухоро-Қўқон савдо алоқаларига салбий таъсир қилди.

Бухоро амирлиги билан Хива ва Қўқон хонлиги ўртасида олиб борилган савдо алоқалари изчил давом этиб келган. Амирлик ва хонликлар ўртасида амалга оширилган савдода қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик маҳсулотларининг улуши юқори бўлган. Бухоролик савдогарлар Хива ва Қўқон бозорларидан катта фойда кўрган. Хонликлар бозорларида йил давомида Бухородан келтирилган савдо моллари сотилади. Бухоро бозори Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий маркази бўлиши билан бирга, Хива ва Қўқон хонликларининг турли мамлакатлар билан савдо алоқаларини олиб боришида транзит вазифасини бажарган.

Россия империяси Ўрта Осиёни ўзига бўйсундиргандан сўнг хонликлар ўртасида олиб борилган савдо алоқалари анча сусайди. Эндиликда савдогарлар уч томонлама – хонлик ичкараси ва ташқарисида ҳамда Россия империясининг божхона бўлимларига бож тўлашга мажбур эди. Лекин, шунга қарамай, хонликлар ва амирлик ўртасидаги савдо алоқалари тўхтаб қолмади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Туркестанские ведомости, №-5, 22-февраля, 1871 г.
2. Виткевич И.В. Записки о Бухарском ханстве. М., 1983. – С. 101.
3. Раззоқов Д.Х. Бухоро хонлигининг ташқи савдо алоқалари... Б. 155.

4. Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П.И. Демезона и И.В. Внткевича). М., 1988. – С. 58–59.
5. Мехди Д. Дипломатические и Торгово – экономические взаимоотношения Средней Азии... С. 98.
6. Раззоқов Д.Х. Бухоро хонлигининг ташқи савдо алоқалари... Б. 155.
7. Ремиз А.И. Внешняя торговля Бухары до мировой войны... С. 15–24.
8. Сагдиев Э. Внутренняя торговля в Хивинском ханстве... Б. 34.
9. Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства. – Т., 1958. – С. 112.
10. Туркестанские ведомости. 1871. – № 31.
11. Мадраҳимов З.Ш. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари... Б. 85.
12. Мадраҳимов З.Ш. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари... Б. 87.
13. Ўз МА, И – 1 – жамғарма, 2- рўйхат, 184 иш, 2-варақ.
14. Мухторов А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. – Душанбе. 1964. – С. 86.
15. Ochildiev F.B. (2022, June). The second half of the xix century and the beginning of the XX century trade relations of the Bukhara Emirate with the Khiva. In International Scientific and Current Research Conferences (PP. 1–7).
16. Ochildiev F.B. (2022, May). Foreign trade relations of the Bukhara emirate in the late XIX-early XX centuries. In International Scientific and Current Research Conferences (PP. 112–116).
17. Ochildiyev F. (2019). Trade relations between Bukhara and Russia in the second half of the XIX century-the beginning of the XX century // Social Sciences: Achievements and Prospects Journal 3 (11), 2019/OEAPS Inc. (Open European Academy of Public Sciences); Chief Editor Mark Freeman-Barcelona, Spain. 16.03. 2019: OEAPS Inc., 2019. – PP. 55–60.
18. Fayzulla O. The craftsmanship of the emirate of Bukhara at the second half of the XIX century-the beginning of the XX century. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 2, 33–38.